

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра теоретичної і практичної філософії

**«КОМУНІТАРИСТСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ МАРТИ НУСБАУМ
ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ТЕОРІЯМ СУЧАСНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ»
«MARTHA NUSSBAUM'S COMMUNITARIAN LIBERALISM AS
AN ALTERNATIVE TO CONTEMPORARY LIBERAL THEORIES»**

Кваліфікаційна робота за спеціальністю 033 Філософія
на здобуття освітнього ступеня бакалавра філософії

Студент-виконавець:

Хома Всеволод Олегович

IV курс, 1 група, ОР — бакалавр

Науковий керівник:

Баумейстер Андрій Олегович

доктор філософських наук, професор

Допущено до захисту:

на засіданні кафедри

теоретичної і практичної філософії

протокол №___ від _____ 2020 р.

Зав. кафедри теоретичної та практичної філософії

доктор філософських наук, професор

Шашкова Людмила Олексіївна _____

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДИСКУСІЇ МІЖ ЛІБЕРАЛІЗМОМ ТА КОМУНІТАРИЗМОМ	6
РОЗДІЛ 2. КОМУНІТАРИСТСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ МАРТИ НУСБАУМ ЯК СИЛЬНА ВЕРСІЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ	14
2.1. ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС КОНЦЕПЦІЇ МАРТИ НУССБАУМ	14
2.2. КРИТИКА «ЛІБЕРАЛЬНОГО АРХІПЕЛАГУ» ЧАНДРАНА КУКАТАСА	21
2.3. ПІДХІД МОЖЛИВОСТЕЙ НУСБАУМ НА ПРАКТИЦІ: ЕФЕКТИВНА СТРАТЕГІЯ ПОДОЛАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ	31
РОЗДІЛ 3. КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО КОНЦЕПЦІЇ МАРТИ НУСБАУМ	35
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Сьогодні назви багатьох праць про політичну філософію включають словосполучення «криза лібералізму». Якщо раніше сенс її полягав в тому, що є різні політичні теорії і деякі з них намагаються покритикувати опонента, в нашому випадку лібералізм.

Проте сьогодні все дещо змінилося. Раніше йшлося про критику та вказування на мінуси лібералізму, проте ніхто серйозно не казав про завершення ліберального проекту та пошук принципово нових рішень.

Минуло тридцять років відтоді, як Френсіс Фукуяма декларував глобальну гегемонію лібералізму, який спирається на три кити – поширення глобалізації, впровадження демократичної форми правління та запровадження вільних ринків [9].

Починаючи з 2008 року глобальна спільнота стикнулася з багатьма проблемами, які донині людство не знало: екологічна криза, криза біженців, небувала до цього прірва між багатими та бідними, популізм і криза західних демократій, поглиблення співпраці демократичних держав з тоталітарними, відмова держав-гарантів від дуже важливих міжнародних угод. Старі методи (3 кити) вже не працюють. Потрібно щось нове.

У цій роботі я буду аналізувати політичну теорію Марти Нусбаум, яку я визначаю як комунітаристський лібералізм. Я покажу, чому вона може позитивно вплинути на кризу сьогоденного лібералізму та реабілітувати ліберальний проект. Також спробую пояснити, чому це є сильніша теорія у порівнянні з іншими альтернативами, такими як мінімалістичний (мінімальний) політичний лібералізм (на прикладі позиції Чандрана Кукатаса).

Зважаючи на те, що контекст дискусії такого рівня не є дуже відомим в Україні, я вважаю за потрібне ввести в дискурс української академічної спільноти дану проблематику. Долучившись до світового контексту політичної та моральної філософії українська академічна

спільнота може розробити власні підходи для розв'язання актуальних питань пов'язаних з політичними кризами, застосувати їх для покращення політичної ситуації в Україні та інших країн. Це буде дуже важливий крок для того, щоб стати серйозним гравцем у міжнародній академічній спільноті та задавати глобальні тренди у політичній, моральній філософії, а з часом, можливо, і в інших галузях гуманітарних наук.

Об'єкт дослідження. Дискусії в сучасній політичній філософії про кризу сучасного лібералізму та його можливі альтернативи

Предмет дослідження. Генеза комунітаристського лібералізму Марти Нусбаум.

Мета дослідження. Привнести в Український дискурс, щоб в Україні розробити дієві альтернативи, які зможуть допомогти самій Україні, а також глобальній міжнародній спільноті.

Метою дослідження є введення в дискурс української політичної філософії теорії справедливості, що її пропонує Марта Нуссбаум та побудова практичної моделі теорії справедливості, що здатна вирішити низку суспільних проблем. Окрім цього, для інспірування досліджень і дискусій із цієї теми, одразу постала потреба в критиці концепції самої Нуссбаум, тому що деякі аспекти її теорії, на мою думку, не можуть бути прийняті й потребують критичного аналізу, що своєю чергою допоможе зробити концепцію Нуссбаум більш ефективною.

Завдання:

- Введення в українське академічне середовище нової, глобально актуальної теми
- Перші переклади деяких термінів
- Показати позитивні аспекти політичної теорії Марти Нусбаум як такі що можуть бути використані для подолання кризи сучасного лібералізму
- Показати прикладний рівень цієї теорії, а також її проблемні моменти

Методи дослідження:

Дипломну роботу виконано на засадах комплексної методології. Зокрема було використано такі методи: системний, що дав можливість розглянути політичну теорію Нусбаум як сильну версію лібералізму та альтернативу сучасним ліберальним теоріям; компаративний, що забезпечив цілісну картину дискурсу сучасної політичної філософії.

Також був застосований метод тлумачення неперекладностей. Я пропоную власний робочий український відповідник «non-human animal»— одушевлена істота, відмінна від людини (надалі ОІВЛ), за відсутності офіційно визнаного терміна.

Крім цього був застосований метод мисленнєвого експерименту, який допоміг краще зрозуміти проблемні моменти політичної теорії Нусбаум.

РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДИСКУСІЇ МІЖ СУЧАСНИМ ЛІБЕРАЛІЗМОМ ТА КОМУНІТАРИЗМОМ

В цій роботі я буду говорити про різні типи лібералізму. Зважаючи на те, що міжнародна академічна спільнота не має одностайного консенсусу, щодо стійкого ужитку термінів, я оберу варіант, який пропонується в енциклопедії “Britanica”. Мова йде про історичну послідовність: класичний лібералізм, лібералізм 19-го століття, модерний лібералізм, повоєнний лібералізм до 1960-их та сучасний лібералізм [7]. Дана історична послідовність показує, що в цій роботі мені переважно буде йтися про сучасний лібералізм.

У більшості ж випадків під лібералізмом я буду мати на увазі сучасний лібералізм (contemporary liberalism). Я подам свої версії перекладу і буду робити уточнення, коли буде йтися про різні напрямки сучасного лібералізму (наприклад, соціальний лібералізм, мінімалістичний політичний лібералізм, лібертаріанство), а також альтернативних йому проектів (як от комунітаризм, ліберальний націоналізм, комунітаристський лібералізм).

Нині це найпоширеніша версія лібералізму, його «інтелектуальні основи були закладені у роботах британського економіста австрійського походження Фрідріха Фон Гаєка та американського економіста Мільтона Фрідмана». [7]. Почавши реалізовуватися у 70-их роках 20-го століття, як альтернатива занепалому на той час кейнсіанству з часом, крім індиферентної до питань блага держави з мінімальним набором функцій та вільного ринку, його характеристикою стала боротьба за рівність так званих пригноблених груп (oppressed groups).

Я буду вдаватися до таких термінів та видових поділів тому, що в українському академічному просторі питання про різні типи лібералізму та можливість обирати різні набори дефініцій не є дуже актуальною. Є

певна академічна література, але немає жодної праці, яка б осмислила західне розуміння лібералізму та долучалася б до глобальної дискусії, особливо коли мова йде про історію політичної філософії, тему, яка теж не є дуже дослідженою в Україні. Своєю чергою це впливає і на те, що немає усталених варіантів перекладу важливих для мене термінів українською або ж якість перекладу або тлумачення перекладу рідко буває виконано якісно.

Короткий огляд ситуації з українськими словниками та енциклопедіями подаю нижче:

1) ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. *liberalis* — вільний, незалежний) — політ. доктрина або соціально-політ. течія, осн. ідеєю якої є здійснення якомога повнішої свободи особистості шляхом усунення всього того, що може обмежувати індивід, свободу. [4, с. 402].

Дане визначення є занадто загальним, а крім цього автором не пропонується видового розрізнення лібералізму.

2) «ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. *liberalis* - вільний) - . 2) Сукупність ідейно-політичних течій, політичних та економічних доктрин, концепцій та програм, які ставили за мету ліквідацію (пом'якшення) різноманітних форм гноблення, державного та суспільного примусу по відношенню до індивіда». [2, с. 331].

«ЛІБЕРТАРИЗМ - 1) Доктрина, сучасна течія політичної ідеології, прихильники якої вважають, що держава повинна обмежитися захистом прав індивідів; радикальні лібертаристи обстоюють думку, згідно з якою людина не повинна підкорятися жодним інституціям, авторитетам і владам, відносно яких у неї немає довіри і згоди. [2, с. 332].

«НЕОЛІБЕРАЛІЗМ - одна з форм існування сучасного лібералізму. Подібно до лібералізму класичного, Н. ставить на меті пошук шляхів і умов, які могли б забезпечити стійкий і динамічний розвиток суспільства, інновативність і креативність соціальних форм». [2, с. 420]

Автори даних статей вводять видовий поділ на класичний та сучасний лібералізм. У сучасному лібералізмі виокремлюється неолібералізм. Крім цього вживається термін «лібертаризм», який пропонується, як відповідник американському «libertarianism», який українською перекладають ще як «лібертаріанство». Незважаючи на те, що дане джерело пропонує видовий поділ, все ж цілісної системи сформувані не виходить.

3) «...міт про інтелектуальну єдність лібералізму давно розвіявся, тому ми говоритимемо скоріше про лібералізми» та «термін liberalism має лише відносне значення, яке залежить від існування чи відсутності інших політичних і соціальних рухів» [3, с. 312–317].

Позитивним прикладом ґрунтовного та системного визначення та розрізнення лібералізму є український переклад «Європейського словника філософій» та стаття про лібералізм [3, с. 312—317], зокрема. У ній вживаються розрізнення лібералізму зважаючи на контексти різних країн в різні періоди історії: «лібералізм різноманітності (страху)», «лібералізм автономії», соціал-демократичний лібералізм. Вводяться в контекст інші політичні теорії відмінні від лібералізму: консерватизм, радикалізм, лібертаріанство, комунітаризм.

Зважаючи на певну неоднорідність тлумачень, визначень та систематизації поняття «сучасний лібералізм» у вітчизняному академічному просторі, я вважаю, що використання визначень та класифікацій, якими я буду послуговуватися у цій роботі є виправданими.

Пояснивши, що я маю на увазі під сучасним лібералізмом, я перейду до його головної проблеми, яка є ідейним тлом для даної дипломної роботи.

Головну проблему сучасного лібералізму можна сформулювати таким чином. З публічного дискурсу виключаються обговорення загального блага, різні концепції блага оголошуються рівними та однаково істинними й не мають порівнюватися між собою, а держава займає

індиферентну позицію щодо різних концепцій блага не пропагуючи якоїсь однієї. В більшості випадків функції держави зводяться до охоронної, арбітражної (все більше наближаючи сучасний лібералізм до лібертаріанства), а почасти ще й до забезпечення соціальної справедливості щодо пригноблених груп;

Наслідки розгортаються послідовно, а потім формують замкнене коло:

- Глобалізація такого штибу вносить поляризацію в суспільства, які маючи власні традиції і локальну культуру все ж приймають ліберальний проект. Його критика оголошується від початку хибною, адже підриває інститути, що мають регулювати співіснування різних концепцій блага;

- Вільні ринки та економічний лібералізм створюють такі проблеми як: 1) судження про стандарти життя людства через економічні показники на кшталт ВВП, 2) економічна співпраця та торгівля з політичними режимами, які не бажають приймати ліберальний проект. Держава залишається індиферентною до питань блага.

- Ліберальні демократії керуються тезами, що: 1) обов'язкове прийняття різних концепцій блага без вивищення однієї конкретної, 2) природа атомарного індивіда є апіорі доброю та правильною, держава не може навчати індивіда правильній концепції блага. В результаті, проблеми, що виникають через неможливість обговорення загального блага та індиферентність держави щодо різних концепцій блага (навіть тих, які, наприклад, відмовляються від своїх політичних прав та не вважають політичну грамотність чимось потрібним) в демократичний спосіб приводять до влади популістів.

- Своєю чергою влада популістів може запровадити нові політики де нормою стають ксенофобія та пошук «винних» груп. Крім цього популістичні політики ведуть до погіршення міжнародної ситуації, порушення договорів (наприклад, гарантії по забезпеченню суверенітету

або виконанню зобов'язань щодо подолання екологічної кризи), ізоляціонізму.

- Після цього коло замикається і ми знову повертаємось до першого пункту (глобалізація), адже ліберальний проект все ще продовжує існувати, але з кожним разом все менш ефективно. Це дозволяє підважувати ліберальний проект або ж говорити про, в кращому випадку - потребу його перезапуску, в гіршому – про відмову від ліберального проекту.

Тепер, коли я визначив та детально описав проблеми, що пов'язані з сучасним лібералізмом, я запропоную подивитися, які закиди до сучасного лібералізму та вищезгаданих мною проблем, зокрема, має така політична теорія, як комунітаризм. Оскільки обидві ці теорії вплинули на теорію Марти Нусбаум, я вважаю детально зупинитися на кожній з них, і, окрім, сучасного лібералізму описати сутність політичної теорії комунітаризму.

Комунітаризм виникає на початку 80-их років, як реакція на сучасний лібералізм. При цьому досі йдуть дискусії про те чи не є комунітаризм просто відгалуженням від сучасного лібералізму, адже багато так званих «комунітаристів» називають себе прибічниками сучасного лібералізму. Попри те, що комунітаризм є доволі контroversійним явищем, особливо у західній політичній філософії, а також має багато проблемних моментів, про які буду згадувати далі в тексті, мені перш за все важливо показати закиди комунітаризму до сучасного лібералізму. Я тезово проілюструю головні аспекти комунітаризму, а потім пов'яжу це із закидами до сучасного лібералізму.

Однією з головних тез комунітаризму є поняття спільноти та загального блага. «В той чи інший спосіб всі комунітаристи відстоюють пріоритет життя спільноти, настільки наскільки життєздатна політика базується на спільній ідеї блага». [20, р. 77]

На думку комунітаристів, більшість проблем теорії сучасного лібералізму виникає через те, що в них не беруться до уваги взагалі або в

недостатній мірі поняття спільноти. «В рамках політичної філософії виникла ціла школа, znana як «комунітаризм», головною вимогою якої була потреба у розгляді поняття спільноти поряд, якщо навіть не попереду, зі свободою та рівністю. Комунітаристи вірять, що цінність спільноти не береться до уваги достатньою мірою в ліберальних теоріях справедливості, або в публічній культурі суспільств, в яких панує лібералізм».[16, р. 209]

Інші аспекти комунітаризму:

- Індивіду потрібна спільнота, щоб реалізувати свою концепцію блага.
- Індивіду потрібна спільнота, щоб навчати її, адже сама вона від початку не має уявлення про свою концепцію блага.
- В суспільстві мають бути визначеними головні цінності (що добре, а що погано, які соціальні практики та концепції блага є поганими та неприйнятними тощо). На основі них (цінностей) формуються спільні цілі та побудова соціальних інститутів.
- Глобалізація може мати негативні наслідки. Вона уніфікує індивідів через їх атомізацію та підмиває основи ціннісних проєктів.

Пов'язуючи головні аспекти комунітаризму із його критикою сучасного лібералізму, тезово виокремлюємо такі закиди :

- Сучасний лібералізм, виключає публічні обговорення про загальне благо, цінності, спільні цілі та підмінює ці поняття потребою економічного процвітання та забезпеченням максимально вільного ринку.
- Поняття «цінність», «цінності» визначаються через ринкову вартість.
- Сучасний лібералізм атомізує індивідів та руйнує спільноти.

Отже, комунітаризм пропонує свій проєкт, як альтернативу лібералізму. Проте і сам комунітаризм має низку серйозних недоліків.

По-перше, це в жодному разі не цілісна теорія. «..комунітаристів легше визначити через те проти чого вони, ніж через те, що вони всі підтримують» [24, р. 91].

Комунітаризм існує більше як феномен узагальнення теорій, які активно критикують сучасний лібералізм і мають декілька схожих тез. Метри комунітаризму 80-их такі як Макінтайр, Волцер, Сендел до комунітаристів себе не зараховують, ба більше дистанціюються від такого їх маркування. «Вони також погоджуються з тим, що традиційні ліберальні принципи справедливості й прав потребують модифікації. Проте вони мають різні погляди на те, як саме ці принципи мають модифікуватися» [16, р. 209].

По-друге, практично комунітаризм на практиці майже ніколи не реалізовувався. Якщо комунітаристська критика лібералізму за маргіналізацію питання про загальне благо зрозуміла, то моделі суспільства за зразком Арістотеля (як це пропонує Макінтайр) або ж індійської кастової системи (Волцер) у ХХ-ХХІ столітті в демократичних суспільствах сприйматися серйозно не можуть [с. 6]. «Теоретики комунітаризму 80-их зазнали невдачі в тому, щоб запропонувати привабливий образ не ліберального суспільства». [6, р. 6–7]

Інші варіанти комунітаризму, як от рух «нових комунітаристів» засновником якого є Амітай Етціоні є утопічними, адже там дуже рідко враховується реальний контекст, а розрізнення деяких понять, як от слабка версія авторитаризму або жорстка версія авторитаризму стають дуже умовними та викликають занепокоєння.

Є також течії, які говорять про азійський комунітаризм. Визнається те, що комунітаризм це західна теорія, проте через ліберальну гегемонію він дуже швидко збочив з правильного шляху. Тому комунітаристські політики можуть реалізовуватися і впроваджуються в азійських суспільствах для яких природними є унікальні «азійські цінності» та авторитаризм у різноманітних версіях. Яскравим представником цього

напрямку можемо вважати маловідомого в Україні Бенга Хуата Чуа (Beng Huat Chua).

Висновок. Сучасний лібералізм має низку проблем, які своєю стимулюють появу нових альтернативних напрямків у політичній філософії. Однією з таких теорій є комунітаризм, який попри дуже слушну критику сучасного лібералізму навряд зможе ефективно розв'язати його проблеми та сформуванати цілісну систему.

РОЗДІЛ 2. КОМУНІТАРИСТСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ МАРТИ НУСБАУМ ЯК СИЛЬНА ВЕРСІЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ

У цьому розділі я спробую довести, що політичну теорію Марти Нусбаум, можна визначити, як комунітаристський лібералізм і що вона є сильною версією лібералізму та може розв'язати ряд проблем сучасного лібералізму.

2.1 ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС КОНЦЕПЦІЇ МАРТИ НУСБАУМ

У творчості Марти Нусбаум можна виділити два періоди: комунітаристський (80-ті – кінець 90-их) та космополітично ліберальний (кінець 90-их - до сьогодні). Говорячи про другий період творчості може здатися, що Нусбаум тепер зацікавлена лише в лібералізмі та фемінізмі і послідовно відстоює свою позицію. Але хоч вона і дистанціювалася від комунітаризму експліцитно, імпліцитно її теорія все ж має в основі комунітаристські принципи.

«Деякі елементи комунітаризму зовсім не зникли з праць Нусбаум. Вони, можливо, зникли з поверхні, але лише для того, щоб перетворитися на комплексну структуру, покликану функціонувати як орієнтир для ліберальних цінностей всередині теорії. Ми просто маємо на увазі, що Нусбаум використовує ліберальні цінності, хоча і в манері комунітаризму». [20, р. 79]

Коли ж будемо говорити про перший період, то він є комунітаристським повністю. Такий погляд у Нусбаум виглядає, як реакція на теорію справедливості та соціальний лібералізм Джона Ролза. В основному Нусбаум рецепіювала Арістотеля та його етику чеснот.

Загальна схема укладення суспільної угоди Ролза Нусбаум залишає незмінною, але поняття справедливості як чесності відкидається. Теорія

справедливості Нусбаум буде розширювальною (критика інтелекту і взаємності (reciprocity) та наголошення на тому, що вони не мають бути головними для надання морального статусу та політичної участі. Намагання залучити до суспільної угоди та вписати у неї інтереси тих, хто має труднощі з тим, щоб самостійно їх сформулювати (люди з інвалідністю, ОІВЛ)) [19].

Тут власне і виникає унікальний концепт Нусбаум, який вона розробляє на основі однойменного підходу, розробленого економістом Амартією Сеном та поєднує з чеснотами Арістотеля. Він має назву підхід можливостей (capability approach). Таким чином пропонується розглядати справедливість, як реалізацію можливостей. [18].

Список можливостей, вільний доступ до реалізації яких має забезпечити підхід можливостей (capability approach):

«1. Життя. Мати можливість жити до кінця людського життя, жити нормально і довго; не вмирати передчасно.

2. Здоров'я тіла. Мати можливість мати гарне здоров'я, в тому числі репродуктивне; отримувати адекватне годування, мати нормальне житло.

3. Фізична недоторканість . Мати можливість вільно рухатися з одного місця в інше; бути захищеним від насильницького нападу, включаючи сексуальне та домашнє насильство; мати можливість отримувати сексуальне задоволення та мати вибір у питаннях продовження роду.

4. Почуття, виображення, думка. Бути спроможним використовувати почуття, виображувати, думати і міркувати. Робити ці речі «дійсно людськими» методами, які будуть культивуватися відповідною освітою. Включаючи, але не жодним чином не обмежуючись, грамотністю та базовою математичною і науковою підготовкою.

5. Емоції. Можливість бути прихильним до речей та людей, крім себе; любити тих, хто любить і дбає про нас, сумувати, коли їх немає; взагалі, любити, сумувати, відчувати тугу, вдячність і виправданий гнів.

6. Практичний розум. Бути спроможним сформувавши власну концепцію блага і брати участь у критичному осмисленні планів на життя інших (допомога людям з інвалідністю).

7. Приналежність. Мати можливість жити з і серед інших, проявляти турботу про інших людей, брати участь у різних формах суспільної комунікації, мати можливість уявити себе в ситуації іншої людини. Фундування суспільства на засадах самоповаги та не приниження; щоб ставлення до тебе і до інших було як до гідної істоти, чия цінність рівна цінності інших.

8. Інші види. Можливість жити з піклуванням про тварин, рослини та світ природи. Формування взаємозалежного світу, де всі види будуть насолоджуватися та підтримувати одне одного. Оскільки природа такою ніколи не була, то це буде означати поступове витіснення природного справедливим.

9. Гра. Мати можливість сміятися, грати, насолоджуватися відпочинком.

10. Контроль над своїм середовищем. Має політичний та матеріальний аспекти. Політичний – активна громадська діяльність і право на політичну участь» [19, р. 33–34].

Підхід можливостей Нусбаум потім буде розвивати й у другому етапі творчості, коли вона відмовиться від комунітаризму та оголосить свою теорію, як суто ліберальну. Але оскільки підхід можливостей був розроблений у ранній етап творчості, як комунітаристський проект, а після відмови від комунітаризму змін не зазнавав, то говорити про те, що він став антикомунітаристським не можна.

Я проілюструю декілька складових підходу можливостей, щоб показати його очевидно комунітаристський характер:

- Важливість спільноти. Реалізація власної концепції блага через можливості можлива лише в спільноті, концепцію блага якої індивід поділяє. Спільнота забезпечує інституціональне забезпечення базових можливостей, які були обрані при укладенні суспільної угоди.

«Спільноти та групи описані таким чином можна назвати ліберальними спільнотами. В них буде присутній ліберальний принцип бачення кожної людини як мети. Цей ліберальний принцип має аналог у теорії Нусбаум, яка ілюструє важливість конституції груп. Ми називаємо це принципом уніфікації. Ці два принципи, можливо, відповідають двом базовим можливостям Нусбаум: 1) практичний розум, як його зрозумів Арістотель, що включає як здатність розвивати індивідуальну концепцію блага, 2) контроль над власним середовищем (його політичний аспект та політична участь)» [20, р. 81].

- Згідно з базовими можливостями Нусбаум обґрунтовує потребу в розвитку індивідів і надання їм усього необхідного, як головної мети суспільства, щоб його індивіди були щасливими та щоб могли сформулювати власну концепцію блага. Вони можуть змінити спільноту шукаючи кращу версію блага, але без спільноти взагалі існувати не можуть. Без спільноти не буде інституціональної реалізації тієї чи іншої унікальної концепції блага, яка буде відштовхуватися від загального списку можливостей, який буде прийняти на загальносуспільному рівні та створить державу та надасть їй ряд функцій. Показником розвитку цього суспільства буде максимальна реалізація та доступ до базових можливостей, а не тільки економічне зростання.

- Підхід можливостей це наче імпліцитне обговорення загального блага і організація соціальних інститутів згідно з цим загальним благом.

Проблема загального блага не буде витіснятися. Тут постає проект універсалістської моралі Нусбаум. «Нусбаум заперечує позицію Ролза і замість цього відстоює моральний універсалізм: позицію, яка стверджує, що універсальні моральні принципи можуть бути застосовані кожною державою» [10].

Ролз вважав, що лібералізм неможливий у суспільствах, яким його цінності чужі. І не дивно, адже якби принципи «закритого суспільства» Ролза були застосовані неліберальною державою, то мова могла б іти про законодавче затвердження, наприклад, авторитаризму. Більшість населення після проходження «завіси незнання» опинилася б у скрутному становищі і можливо позбавлені деяких базових прав, проте змінити вони б теж нічого не могли, адже їх становище б мала компенсувати дистрибутивна справедливість принципу диференціації (другий принцип справедливості Ролза) утверджена авторитарною державою, яка, скоріш за все, досить суб'єктивно трактує справедливість, як чесність і не буде компенсувати нерівність. Таким чином бачимо обмеженість теорії справедливості Ролза у питанні виходу лібералізму на глобальний рівень.

Нусбаум же для підкріплення своєї позиції відмовляється від процедурного закритого суспільства і говорить про потребу у відкритому суспільстві де буде можливо міняти список можливостей.

Можливість переглянути можливості Нусбаум – це краще, ніж рефлексивна рівновага у розумінні Ролза. Він пише, що «ця рівновага не обов'язково має бути стійкою. Вона здатна зазнавати потрясінь після подальшого введення в розгляд умов на договірну ситуацію і конкретних обставин, які можуть змусити нас переглянути наші судження» [23, р. 33]

Попри те, що Ролз розглядає таку можливість, а люди, які стануть аутсайдерами після завіси незнання будуть отримувати компенсацію користуючись з тих, хто виграв від нової суспільної угоди. Проте за Нусбаум ті, хто від початку був виключений з процесу укладання суспільної угоди на засадах Ролза (інтелект та взаємність) та справедливості як чесності не зможуть артикулювати свою концепцію блага та змінити суспільство. Тут ми знову повертаємось до того, що теорія справедливості Нусбаум є розширювальною. Початкова позиція та завіса незнання з подальшим утвердженням суспільної угоди мають базуватися на справедливості, як реалізації можливостей, які пізніше можна буде переглянути. Тут можна знову простежити вплив на Нусбаум Амартії Сена у вигляді тез про організацію соціальних інститутів як динамічних.

- Спосіб організації соціальних інститутів можна обговорювати. Оскільки Нусбаум відстоює принцип відкритого суспільства і можливість зміни принципів, то й інші країни можуть долучатися до цього проекту. Звичайно має зберігатися критерій нормативності у тому, щоб прийняти чинний список можливостей. Але це не буде змушувати ці держави відмовлятися від своїх локальних концепцій блага, а просто буде іншим способом реалізації тієї чи іншої можливості. «Універсальний принцип повинен переважати культурні особливості, як такий, що буде показувати універсальність в кожному конкретному унікальному випадку. Марта Нусбаум - найпомітніша прихильниця цієї точки зору, стверджує, що більшість, якщо не всі культури, визнають певні блага як фундаментальні для того, щоб хто-небудь жив хорошим життям» [8 , р 588].

- Таким чином бачимо, що у Нусбаум є можливим запровадження лібералізму на глобальному рівні і при цьому можливість

обговорювати загальне благо та змінювати базові можливості теж залишається.

Звичайно може виникнути конфлікт, якщо потенційні держави-учасниці будуть мати авторитарні елементи в концепції блага суспільства. Нусбаум в такому випадку радить провести аналіз і подивитися чи дійсно всі в цій державі включені в процес укладання суспільної угоди. Якщо знайдуться ті, хто будуть виключені, але будуть закиди в тому, що включення їх це буде знищення локальної культури, то варто пам'ятати, що виключені та пригноблені теж є носіями культури держави де живуть.

Проте утвердження повсюдного стандартизованого способу реалізації можливостей це те з чим Нусбаум не погодиться як на рівні спільноти й держави, так і на рівні глобальної спільноти. «Вона послідовно стверджує, що до інших культур потрібно ставитися зі смиренням» [8, р. 588].

Можливі труднощі це критерій нормативності, який буде наявним в теорії Нусбаум і він так чи інакше буде говорити про потребу утвердження та інституціонального оформлення списку базових можливостей. Не дивлячись на те, що «космополіти можуть віддавати перевагу місцевим традиціям, таким як сім'я та нація, але лише оскільки вони є виправданими у своїй універсальності» [11, р. 455], тому універсалістський проект моралі Нусбаум і відповідний критерій нормативності зможе включити в нову глобальну спільноту значно більше учасників і є інклюзивнішим, ніж закрите суспільство Ролза.

Таким чином теорія Нусбаум це сильна версія лібералізму (комунітаристський лібералізм), бо: 1) проблема загального блага не витісняється, 2) показником розвитку буде максимальна реалізація базових можливостей, а не економічне зростання в масштабах країни, 3) спосіб організації соціальних інститутів можна обговорювати, 4) можливість строгої ліберальної уніфікації значно зменшується у

порівнянні з сучасними ліберальними теоріями та соціальним лібералізмом із «закритим суспільством» як це бачить Джон Ролз.

2.2 КРИТИКА «ЛІБЕРАЛЬНОГО АРХІПЕЛАГУ» ЧАНДРАНА КУКАТАСА

В цьому підрозділі спробую показати, що теорія Марти Нусбаум є сильнішою версією лібералізму, ніж мінімалістичний політичний лібералізм Чандрана Кукатаса та фактично містить в собі його теорію, а тому є її вдосконаленим варіантом і не має мінусів, які притаманні концепції «ліберальному архіпелагу» Кукатаса, попри збереження його головних тез. «Чандран Кукатас, — лібералізм якого походить від класичної традиції - схильний до майже повної толерантності до неліберальних народів з нетривіальною умовою, що всім має бути забезпечене право на вихід з об'єднань» [10].

Кукатас захищає мінімалістичну версію політичного лібералізму. В її основі лежить теза, що «легітимність політичного порядку може будуватися тільки на толерантності і аж ніяк не на консенсусі щодо концепції свободи чи теорії справедливості».[26, р. 183].

Отже, головним принципом мінімалістичного політичного лібералізму є толерантність, а суспільство в якому ця теорія реалізовується має будуватися на засадах мультикультуралізму. Збереження автентичних способів життя різноманітних груп у ліберальних суспільствах є давнім питанням сучасної політичної філософії. Кукатас в такому випадку буде опонентом ліберального націоналіста Кімлічки [16, с. 20—27], який буде відстоювати принципи теорії групових прав. Кукатас розв'язує цю проблему інакше. Для нього «несумісність мультикультуралізму з лібералізмом не є суперечністю, оскільки прихильність до лібералізму дозволяє допускати існування неліберальних

субкультур до тих пір, поки їх члени можуть вільно виходити з них». [11, р. 455].

Нижче я подам детальне порівняння теорії Нусбаум з теорією Кукатаса та спробую показати, що перша з них, є сильнішою версією лібералізму:

1) **Природа людини.** Кукатас і Нусбаум по різному бачать природу людини. Для Кукатаса це індивід, єдиною мотивацією якого є власний інтерес та егоїзм. Спільнота потрібна лише для досягнення свого інтересу і з неї можна завжди вийти, як тільки вона перестане бути корисною для інтересів індивіда. На всій планеті люди однакові, зовнішні моделі поведінки відрізняються лише через умови тієї чи іншої території. Нусбаум же бачить людину, як істоту, яка усвідомлює свою недосконалість, проте все одно прагне бути щасливою, як стати щасливими ми можемо дізнатися з суспільства інших людей, нам природно проживати з ними разом і мати спільну ціль – здобуття щастя й процвітання.

2) **Питання нормативності.** Нормативність мінімалістичного політичного лібералізму Кукатаса будується на двох принципах вільного суспільства: 1) свобода виходу з об'єднання, 2) взаємна толерантність об'єднань одне до одного.

У Нусбаум нормативність зберігається у вигляді підходу можливостей, критерієм якого буде список базових можливостей, які були ухвалені при фреймуванні суспільства до проходження завіси незнання.

Теорія Нусбаум тут буде виглядати більш послідовною. Мінімальна моральна теорія Кукатаса все ж потребує якої не якої нормативності. Як і будь-яка універсалістська моральна теорія. Тому аргумент мінімальної моральної теорії не є дуже переконливим, тому що благо тут подається у кількісному аспекті, чим менше правил тим краще. Але не зрозуміло, як

корелює зменшення правил із толерантним суспільним устроєм і де буде проходити межа, після перетину якої мінімальна моральна теорія перетвориться на універсалістську.

Таким чином не має ніякого переконливого аргументу чому тут теорія Кукатаса буде кращою від інших, теорії Нусбаум в тому числі. Як я показав вище, немає ніякого критерію, який дає можливість мінімальній моральній теорії бути апіорно кращою за інші.

Проте не будемо одразу розглядати теорію Нусбаум, як істину, розглянемо її гіпотетично і таким чином спробуємо показати, чому вона є кращою за теорію Кукатаса та містить у собі її плюси, але не містить її слабких місць.

Попри свій універсалізм теорія Нусбаум не має на меті нав'язати один уніфікований стандарт життя, їй йдеться про можливість існування універсального в конкретному. Два принципи вільного суспільства є нормативними умовами співіснування і ми можемо такий самий статус приписати 10 можливостям Нусбаум. Моральна теорія Нусбаум трактується як універсалістська, на відміну від мінімальної моральної теорії Кукатаса. Проте їй йдеться про встановлення такої нормативності, яку зможе прийняти чи не кожне людське суспільство. Тому ми можемо говорити, що критика з позицій, наприклад, нормативного культурного релятивізму не може бути застосована до Нусбаум, адже Нусбаум не говорить про підпорядкування етичних стандартів конкретного суспільства її універсальній теорії, вона говорить про те, що чи не кожне суспільство при детальному аналізі себе самого скоріш за все знайде проект підходу можливостей прийнятним до себе, про жертвування заради цього культурними особливостями не може йти мова. Тут ми знову можемо простежити комунітаристський елемент у теорії Нусбаум.

3) **Функції держави.** Кукатас залишив державу без єдиної правильної візії існування, а отже й мірила, морального критеріального

апарату. Єдине чим держава може керуватися це два принципи вільного суспільства, які і будуть утворювати мінімальну моральну теорію. Таким чином держава повинна забезпечувати тільки можливість виходу індивідів з об'єднань та забезпечувати взаємну толерантність між об'єднаннями.

Очевидно, що в цій теорії держава зводиться до ролі арбітра. Тобто держава має бути єдиним суддею, але судитиме вона за умовами співіснування, що їх прийняли об'єднання. Таким чином буде можлива рівність. Крім цього додається охоронна функція у вигляді забезпечення дотримання взаємної толерантності між об'єднаннями.

Але, якщо держава буде мати так мало функцій й буде індиферентною щодо різних концепцій блага, то є ризик розвитку двох небезпечних сценаріїв – авторитарного та лібертаріанського, про які буде йтися далі в тексті.

У Нусбаум 10 можливостей буде тим, чого має дотримуватися будь-яке об'єднання, щоб могла бути забезпечена рівність (забезпечення рівних можливостей, наприклад – можливість всіх громадян отримати середню освіту). Разом з тим, на мою думку, 10 можливостей зможуть забезпечити те, щоб два принципи вільного суспільства виконувалися, а доступ до гідного життя і процвітання від початку мали всі (об'єднання може від них відмовитися, але, щоб рівність була забезпечена, відмові має передувати можливість зробити вибір). У Нусбаум описується також і потреба у забезпеченні можливості зміни спільноти, а це буде аналогом першого принципу вільного суспільства Кукатаса і дозволить змінити практику об'єднання, не втрачаючи при цьому у порівнянні з іншими. Застосування тут підходу Нуссбаум дозволяє говорити про потребу в державі і її контролю над деякими іншими сферами діяльності об'єднань. Попри те, що теорія Нусабум імпліцитно містить у собі два принципи вільного суспільства Кукатаса, але не вичерпується лише ними.

Через підхід можливостей держава забезпечує індивіда доступом до можливостей (capabilities), бо забезпечує кожне об'єднання доступом до

цих можливостей або ж делегує певні функції безпосередньо владі об'єднання, яка погодилася їх реалізувати і погоджується з тим, що бере на себе держава у вигляді таких функцій: 1) арбітражна та законотворча функція (формування законів про виконання взятих на себе зобов'язань після прийняття необхідних умов співіснування та права та можливості, що забезпечуються кожному індивіду, що присутній в тій чи іншій спільноті), забезпечення базової можливості приналежності (affiliation) та двох принципів вільного суспільства Кукатаса, 2) внутрішня та зовнішня безпека. Забезпечення можливостей: життя (life), фізична недоторканість (bodily integrity), 3) охорона здоров'я. Забезпечення можливості: здоров'я тіла (bodily health), 4) освітня. Забезпечення можливостей: почуття, виображення, думка, 5) доступ до контролю над владою та її заміна, охорона праці, забезпечення волевиявлення, подання своєї кандидатури на обрання на якусь посаду. Забезпечення можливості: контроль над своїм середовищем, його політичний та матеріальний аспекти (control over one's environment, political and material).

Своє чергою, інші базові будуть забезпечувати спільноти. Так чи інакше, але спільноти будуть функціонувати, приймаючи те, що забезпечує держава. Коли держава процедурно забезпечує щось сама, то це імпліцитно буде відображатися і у функціонуванні спільноти, адже закон це просто офіційне визнання того, що ця спільнота і так робить. Мова йде про чіткі формулювання й приписи.

Коли ж ми говоримо про виданий державою закон, який не сформульований чітко і не відображає процедурної складової (не можна описати в юридичних термінах емоції або ж змушувати когось знаходитися в стані закоханості. Сюди ж ми віднесемо і повсякденні несподіванки, що їх неможливо передбачити і змусити виконувати в судовому порядку, обов'язково отримувати, але можливим все це стає при проживанні в спільноті. В такій ситуації закон варто сприймати у вигляді нагадування, але не у вигляді чіткої стратегії по імплементації чогось при

посередництві держави і моніторингу. Все це стає можливим лише у людській спільноті, як побічний продукт знаходження у ньому індивіда. Таким чином спільноти повинні забезпечувати такі базові можливості, як: емоції, практичний розум, гра.

4) **Небезпечні сценарії в теорії Кукатаса.** Тепер повернемося до двох небезпечних можливих сценарії у теорії Кукатаса. Описуючи та визначаючи їх, я покажу, чому прийняття теорії Нуссбаум вберігає від розвитку подібних сценаріїв.

4.1) **Лібертаріанський сценарій.** Застосування підходу Нуссбаум, дозволить не говорити про можливе лібертаріанське наповнення, адже самостійне незалежне існування об'єднання сам на сам із проблемами свого забезпечення базовими речами і можливостями, скоріш за все створить нерівність між об'єднаннями, і (якщо далі будемо керуватись логікою Кукатаса щодо припинення існування об'єднання і виходу з нього) певні об'єднання перестануть існувати, бо більшість людей надасть перевагу більш економічно успішним об'єднанням, що своєю чергою дасть такому об'єднанню повну легітимацію на офіційне затвердження себе як головного, де-факто взяти на себе функції держави контролера. Внутрішній світ такого об'єднання теж буде у небезпеці. Розуміння своїх переваг учасниками цього об'єднання і поступове збільшення кількості нових учасників об'єднання. Ці нові учасники обрали його не через те, що вони хочуть реалізувати в ньому свій життєвий план і зробили свідомий вільний вибір на користь цього об'єднання, попри наявність можливості обрати інші об'єднання. Вони зробили це лише тому, що їх спонукала на це матеріальна скрута. Навіть, якщо найуспішніше об'єднання не скористається своїми перевагами (що є доволі сумнівним, бо воно фактично не матиме реальних конкурентів) і залишить чинний порядок, то з часом ми матимемо

єдиним критерієм відмінності одного об'єднання від іншого – їх рівень економічного достатку. Наявність такого критерію, як домінантного повністю позбавить сенсу уявлення про об'єднання, як про місце реалізації свого життєвого плану (що включає не тільки критерій матеріального забезпечення). При збереженні цих настанов, дуже скоро, попри наявність рівності та уніфікації (відсутність групових прав, прав меншин) на законодавчому рівні, ми фактично матимемо одне або декілька економічно успішних об'єднань з великою кількістю учасників та більшу кількість нечисельних об'єднань, що програють успішним за економічними параметрами.

4.2) Авторитарний сценарій. Як ліберальний архіпелаг буде виявляти (все ускладнює маніпуляція з медіа) і захищатися від тих, хто використовує принципи відкритого суспільства, щоб приховати і легітимізувати свої нетолерантні або й авторитарні дії, прямих доказів яких немає, але всі знають хто це робить? Можливість виходу з такого об'єднання не зможе гарантувати безпеки від тих його учасників, які не захочуть дотримуватися двох принципів вільного суспільства.

Оскільки буде відсутня централізація і буде реалізовуватися теза Кукатаса про те, що спільноти мають бути толерантними до таких практик, які не будуть толерантними у відповідь. Якщо буде забезпечено вихід охочих вийти з такого об'єднання, то ми знову повернемося до лібертаріанського сценарію і цей сценарій буде застосований не тільки до авторитарних спільнот, а й до не авторитарних також. А якщо виходом зі спільноти скористається незначна частина учасників цієї спільноти або взагалі ніхто з них, то наявність такої спільноти ставить під питання безпеку усіх інших спільнот. Незрозуміло, де буде проходити межа між толеруванням незначних по тяжкості вчинків та початку громадянської війни. Оскільки держава буде мати все менше функцій, то її ефективність

у захисті від агресивної спільноти буде значно меншою, ніж могла би бути за ширших її повноважень. Ті, на кого будуть направлені атаки авторитарної спільноти не будуть мати нічого спільного крім бажання власної безпеки, нічого іншого їх об'єднувати не буде. Можливі також варіанти, що вони банально не захочуть об'єднуватися проти агресора або ж навіть захочуть приєднатися до нього. За такого сценарій про політичну стабільність не буде йти й мови, а проблеми, що їх має сучасний лібералізм не будуть вирішені і ризикують навіть поглибитися. Крім цього до них додадуться нові.

Гадаю, що моє порівняння теорій Кукатаса та Нусбаум, дає тверді аргументи на користь комунітаристського лібералізму Нусбаум. На мою думку, унікальність підходу можливостей Нусбаум в тому, що він не вписується в традиційну опозицію всеохопний / політичний лібералізм. Звичайно Нусбаум буде прагнути морального універсалізму, але це буде універсалізм реалізації конкретного в загальному, а не насадження однієї правильної концепції блага.

Зустрічаючи вимоги всеохопного лібералізму про наявність явної чи не явної концепції блага, водночас підхід можливостей ніяк не суперечить політичному лібералізму та його мінімальній моральній концепції, адже доступ до можливостей ніяк не детермінує різні концепції блага і життєвого плану (звичайно буде обмеження, яке виставляє і мінімальна моральна концепція блага), радше навпаки дає більше шансів на те, що різні концепції блага та життєвих планів реалізуються повною мірою. І якщо Кукатас всіляко обмежує державу та відстороняє її від самореалізації індивідів (державу тільки захищає), то підхід можливостей Нусбаум, в моєму розумінні, дасть державі більше повноважень. Проте така держава не буде намагатися реалізувати одну єдину правильну концепцію блага, всеохопну моральну теорію. Держава буде всеохопною тільки в розумінні забезпечення доступу до максимальної самореалізації, дбаючи в тому числі про тих, хто має проблеми з доступом до більшості можливостей (не

може обирати, навіть попри забезпечення такого вибору). Виключатимуться лише ті, хто не подолає критерії мінімальної моральної концепції. Я маю дуже скептичний погляд на те, що можна одночасно прийняти критерії Кукатаса і не прийняти критерії Нусбаум і навпаки.

Кукатас говорить, що його теорія зможе зацікавити значно більше людей, ніж будь-яка інша, що як ми побачили є дещо сумнівним. Наприклад, про включення до свого проекту людей з ментальною інвалідністю (які мають проблеми зі створенням власної пролонгованої концепції життєвого плану) та ОІВЛ буде говорити лише Нусбаум. І якщо йому йдеться про створення такої теорії, яка підійде кожному, то як Кукатас розв'яже проблему з обмеженням доступу до свого проекту людей з інвалідністю та ОІВЛ через те, що вони не мають такої якості як взаємність (reciprocity)? Взаємність – як важливий аспект у наданні морального статусу є проблемним місцем більшості політичних теорій. Бачимо, що на неї буде хибувати і сам Кукатас, як і Ролз, про принципову відмінність від якого буде йтися Кукатасу. Інститути суспільства закритого типу і політика байдужості все ж мають деякі спільні аспекти у вигляді проблемних моментів, що ні одна з цих теорій не може адекватно вирішити, на відміну від підходу можливостей Нусбаум.

Кукатас каже, що можна співіснувати без взаємної відповідності. Він бачить взаємну відповідність, як підкорення одному моральному стандарту, який держава нав'язує індивідам в усіх сферах. Але взаємну відповідність не обов'язково має виключати умови співіснування різних вільних груп, підкорюючи їх одній концепції.

Умови співіснування Кукатаса теж говорять про взаємну відповідність (я не розглядаю цей термін в розумінні Кукатаса, яке його занадто обмежує), коли мова йде про два принципи вільного суспільства та мінімальну моральну теорію, закони і мінімальну державу. Нусбаум, як на мене, повністю виконує завдання Кукатаса, говорить про пріоритет свободи над інститутами, про відкрите суспільство, але буде робити це

більш ефективно. Держава нав'язує тобі не один стандарт, а слідкує, щоб в кожного була можливість мати доступ до реалізації свого стандарту. Але особливість в тому, що за Нусбаум, ті хто подолав критерій (який так само ставиться у мінімальній моральній концепції) і долучився до цього проекту зможе максимально реалізувати себе, а ця максимальна реалізація буде своєю чергою призводити і до поваги до громад, толерантності, переходу до іншої громади, й навіть громадянського патріотизму, що напевно не буде влаштовувати Кукатаса й він кине такий позиції, що суспільство Нусбаум буде відсіювати багато кого при подоланні критеріїв, а це значить, що це одна концепція блага, яка визначає усі інші. Навіть якщо потім різні концепції будуть вільними і толерантними, це буде відбуватися не з їх волі, а тому що це дозволила концепція блага, яка зробила їх присутність тут можливою.

Але питання в тому, що мінімальна моральна теорія Кукатаса буде діяти за тим самим механізмом і його закиди можна застосувати до нього самого. Це говорить про певну непослідовність та заплутаність такої позиції, а також бажання відмежувати таке розуміння від інших, не звертаючи уваги на те, що попри різні стратегії та лінгвістичні опозиції, політичні теорії все ж матимуть спільну рису – відбір у спільноту за критерієм і як би не хотів цього Кукатас, але він теж ставить критерій відбору. Він може сказати що такі його умови прийме більше людей, бо це насправді про кожну людину, але на мою думку його концепція тут програє концепції Нусбаум, яка буде містити в собі деякі моменти від яких буде відмовлятися Кукатас, але реалізовані вони будуть не так, як в теоріях проти яких протестує Кукатас і які мотивують його на основі неприйнятності для нього розуміння ролі держави у Ролза, наприклад, взагалі зменшити роль держави до мінімуму. Такий підхід багато в чому буде його обмежувати (захист від авторитаризму, загроза поглинання лібертаріанським об'єднанням усіх інших та початок деспотії тощо), в концепції Нусбаум їй вдається обійти проблемні моменти, що їх бачить

Кукатас в інших теоріях, але Нусбаум не буде відмовлятися від цих моментів, тільки тому що в деяких теоріях вони працюють неправильно (а Кукатас це робить). Тому Нусбаум може говорити про якіснішу та перспективну теорію, не принижуючи ролі держави, опір авторитаризму та лібертаріанству не впадаючи при цьому в помилки Ролза і дотримуючи майже всього про що каже Кукатас, а десь і перевершуючи його самого (люди з інвалідністю, ОІВЛ).

Порівнюючи комунітаристський лібералізм Нусбаум та мінімалістичний політичний лібералізм Кукатаса через призму таким тем, як природа людини, нормативність, функції держави, а також можливі негативні сценарії, я спробував показати, що перший (комунітаристський лібералізм) є сильнішою версією сучасного лібералізму.

2.3 ПІДХІД МОЖЛИВОСТЕЙ НУСБАУМ НА ПРАКТИЦІ: ЕФЕКТИВНА СТРАТЕГІЯ ПОДОЛАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Одним з найважливіших проблем з якою стикнулося сучасне людство – загроза екологічної кризи. Активність *homo sapiens* як виду виявилася загрозливою для всієї планети, а постійний приріст населення лише погіршує становище з кожним роком.

Нині глобальною проблемою вже є не скільки використання атомної зброї та атомної енергії, а банально шкода, що її зазнає навколишнє середовище від товарів, що виробляються, для того, щоб забезпечити споживання 21 століття. Забруднення світового океану пластиком, руйнування озонового шару та глобальне потепління – кризи, які не настають раптово, вони повільно накопичуються і колись людство може просто перестати існувати.

Будь-яка сучасна політична теорія обов'язково має мати позицію щодо способів вирішення екологічної кризи. Політики, що витікатимуть з теорії можуть бути досить різні: від закриття певних типів виробництва і

виплати компенсацій власникам до передання всіх повноважень щодо цього питання у руки бізнесу.

Складно говорити про однаковість щодо методів подолання екологічної кризи, тим більше немає ніяких підстав говорити про консенсус на міжнародному рівні. Економіки деяких країн банально не готові до жорстких рішень по збереженню навколишнього середовища, більш успішні гравці провадять більш менш системні політики, а найбільшим здобутком таких держав є створення плану сталого розвитку (sustainable development). Позаяк про міжнародні санкції поки не йде мова.

Сьогодні політична філософія вважає питання екології вельми значущим, про це пишуть книжки, статті, постійно проводять публічні обговорення. Попри це на реальні політики це впливає рідко.

Прикладний рівень – це те, що є дуже важливим для політичної теорії, без цього вона ризикує постати як утопічна. Тому варто висвітлити, що можуть запропонувати теорії Нусбаум і Кукатаса для розв’язання питання екологічної кризи.

Почнемо з Кукатаса. У своїй теорії, він висуває тези, що у суспільстві «ліберального архіпелагу» має панувати відсутність єдності, а функцій держави мають бути зведені до мінімуму. Мінімальна моральна теорія залишає за державою функції арбітражу та охорони (внутрішньої та зовнішньої). Нереальними здаються перспективи того, що спільноти «ліберального архіпелагу» зможуть організувати спільну для всіх політику по боротьбі з екологічною кризою.

Говорячи про комунітаризм як політичну теорію, яка може запропонувати ефективні способи подолання негативних наслідків людської діяльності та є більш прийнятною у порівнянні з іншими політичними теоріями знаходимо, дуже чітке формулювання в Екерслей: “комунітаристи пропонують велику кількість корисних бачень того якою є природа соціальних зв’язків та людської лояльності, це аспекти, які зелені часто ігнорують”. [24, р. 92]

Знову нагадаю, що попри те, що теорія Нусбаум є ліберальною теорією у своїй основі вона має комунітаристські тези. Нусбаум робить турботу про навколишнє середовище, однією з базових можливостей, також їй будуть близькі тези комунітаристів про важливість спільноти. Обговорення списку базових можливостей дає можливість виробити загальну стратегію для всіх спільнот, що будуть входити до держави, а також залишити їм свободу доповнювати цю стратегію своєю власною, яка буде спеціалізовано реалізовувати їх концепцію блага.

Велика заслуга Нусбаум в тому, що вона хоче зберегти онтологічний рівень, як у комунітаристів, але бачить його реалізацію у ширшій перспективі – на глобальному рівні. Оскільки її моральна теорія є універсалістською, а підхід можливостей подається, як проект вельми привабливий та можливий для кожного індивіда та спільноти, бо там можна за потреби обговорювати базові можливості і за результатами обговорень змінювати їх, то аргумент Кукатаса про те, що будь-яка універсалістська моральна теорія на практиці має своїх прихильників у вигляді привілейованої меншості не видається дуже переконливим щодо теорії Нусбаум. Ба більше, її теорію справедливості можна назвати розширювальною, адже для неї дуже важливим буде висвітлити питання морального та соціального статусу людей з інвалідністю та ОІВЛ – які від початку не можуть чітко артикулювати свої інтереси, які сформулюють життєвий план та брати участь в політичних обговореннях будь-якого спектру.

Підважуючи, можна сказати, що питання екології та боротьби з екологічною кризою для Нусбаум є вельми важливим. Підхід можливостей як універсалістський проект, який має забезпечувати кожна держава учасниця може вельми позитивно вплинути на сьогоденну міжнародну ситуацію пов'язану з екологією. Натомість Кукатас, всіяко обмежуючи функції та роль держави, робить можливість розробки дієвої екологічної стратегії майже недосяжним, адже питання навколишнього

середовища в його мінімальну моральну теорію не входить. Позаяк, «Кукатас стверджує, що завданням держави є гарантування безпеки індивідам та створення безпечного та захищеного середовища в якому вони зможуть реалізовувати свої приватні інтереси та концепції блага» [25, р. 49]

Тому, можна говорити про те, що в теорії Кукатаса закладений потенціал для формування екологічного проекту. Але поки поняття захищеного середовища і мінімальної моральної теорії не будуть переглянуті чи доповнені, такий проект ризикує бути дуже слабким.

Отже, маємо наступні **висновки**:

- 1) Комунітаристський лібералізм Нусбаум це сильна версія лібералізму, бо: 1) проблема загального блага не витісняється, 2) показником розвитку буде максимальна реалізація базових можливостей, а не економічне зростання в масштабах країни, 3) спосіб організації соціальних інститутів можна обговорювати, 4) можливість строгої ліберальної уніфікації значно зменшується у порівнянні з сучасними ліберальними теоріями та соціальним лібералізмом із «закритим суспільством» як це бачить Джон Ролз.

- 2) Порівнюючи комунітаристський лібералізм Нусбаум та мінімалістичний політичний лібералізм Кукатаса через призму таким тем, як природа людини, нормативність, функції держави, а також можливі негативні сценарії, було показано, що перший є сильнішою версією сучасного лібералізму.

- 3) Був проаналізований прикладний аспект теорій Кукатаса та Нусбаум. При розгляді питання про створення стратегії з подолання екологічної кризи, дане питання постало як проблематичне для теорії Кукатаса та як samozрозуміле у теорії Нусбаум.

РОЗДІЛ 3. КРИТИЧЦІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО КОНЦЕПЦІЇ МАРТИ НУСБАУМ

Попри те, що комунітаристський лібералізм Марти Нусбаум є сильною версією сучасного лібералізму та не містить у собі його мінусів, теорія має декілька проблемних місць. Для того, щоб мати можливість вдосконалити дану теорію у майбутньому я вирішив показати проблемні місця у вигляді зауважень:

Зауваження 1. Утилітаризм Нусбаум

Попри те, що Нусбаум критично ставиться до утилітаризму, вона все ж використовує його у своїй теорії. Почасти можна зустріти цю аргументацію при намаганнях Нусбаум поширити підхід можливостей на людей з інвалідністю та ОІВЛ. Коли хтось з них від початку не може скористатися однією з можливостей чи кількома, просто через своє тіло чи рівень інтелекту, інша частина спільнота має сконцентруватися і зробити максимально доступними можливості, якими людина з інвалідністю чи ОІВЛ здатні скористатися. Ще більш вимушений утилітаризм Нусбаум розкривається у кейсі про тварин, яких люди мають відстрілювати, щоб ці тварини не порушили природного балансу свого середовища і не опинилися під загрозою вимирання.

В цьому ж зауваженні я сконцентруюся на утилітаризмі Нусбаум на рівні міжнародних відносин та застосування підходу можливостей на рівні глобальної та локальної спільнот.

Ми маємо можливість змінити базові 10 можливостей, проте не зрозуміло, які правила діють при додаванні нової можливості або коли ми заперечуємо лише половину можливостей. Є декілька можливих сценаріїв:

1) Або всі (від депутатів маленької сільської ради до законодавчого органу нової глобальної держави) прибирають / додають одну можливість одночасно. Тоді всі спільноти втрачають можливість діяти вільно і автономно.

2) Або є повна свобода у тому, хто і які саме можливості обирає. Хтось залишає список базових можливостей Нусбаум і залишає його незмінним, а хтось залишає лише одну можливість. Тоді незрозуміло, як має функціонувати глобальна спільнота, адже тоді критерій нормативності не працює, адже держава-учасниця може забезпечувати лише одну із можливостей, а інші – ні.

Аргумент 2. Паразитування шляхом реалізації підходу можливостей на рівні глобальної спільноти.

Тут я застосую метод мисленнєвого експерименту. Цей експеримент є більш прикладним, ніж теоретичним. Уявимо, що є певна глобальна спільнота, що організована на принципах розширювальної теорії справедливості Марти Нусбаум. Підхід можливостей цієї глобальної спільноти, в результаті обговорення між державами-учасницями створює 10 базових можливостей Нусбаум. Це максимум, який може забезпечувати кожна держава-учасниця та який є новим стандартом справедливості для глобальної спільноти.

Деякі держави вирішили не забезпечувати в себе всі 10 можливостей через те, що лише певна кількість можливостей потрібні для реалізації

концепції блага, що є у цій державі. Кошти, що на початку могли плануватися для реалізації відкинутих можливостей або відкладаються в казну, або перенаправляються, як додаткові для реалізації обраних можливостей, або ж (за умови, виграшу від прийняття глобальної суспільної угоди) направляються у глобальну спільноту для подальшого перерозподілу, щоб потім бути надісланими, як міжнародна допомога державам-учасникам, які програли та збідніли в результаті прийняття глобальної суспільної угоди.

Ці збіднілі держави теж могли вирішити скільки базових можливостей їм потрібно реалізувати. Уявімо, що одна з таких бідних держав офіційно затвердила в себе реалізацію максимум – 10 можливостей. Проте для реалізації своїх концепцій блага громадянам цієї держави потрібно лише 5. Така держава буде отримувати міжнародну допомогу згідно з другим принципом справедливості Ролза (принцип диференціації). Це аспекти, які Нусбаум, як послідовниця Ролза переносить і у свою теорію справедливості.

Таким чином з'являється можливість паразитування і отримання більших коштів, ніж якби було вказано реальну потребу лише у 5 можливостях та відповідному фінансуванні.

Які наслідки мають такі махінації:

- Створення загрози для легітимності підходу можливостей та цінності публічного обговорення в спільнотах, державах та глобальних спільнотах;
- Породження недовіри між державами-учасниками;
- Базові можливості маючи блага мету об'єднати всіх учасників глобальної суспільної угоди для реалізації спільних цілей ризикують стати методом для паразитування, утилітарного розрахунку та знецінення ідей підходу можливостей.

Аргумент 3. Часткова втрата національного суверенітету

Більш розвинені країни-учасниці глобальної групи мають віддавати частину своїх коштів менш розвиненим. Якщо ці менш розвинені країни будуть сильно покладатися на іноземну допомогу, то ризикують втратити частку власного суверенітету та отримати таке інституційне втілення, яке не буде відповідати їх місцевому баченню. Сильніші країни можуть не виявити чуйність і використати свою перевагу, щоб зробити менш розвинені країни більш залежними, використовуючи при цьому ринки.

Тому, якщо підійти до вступу до глобальної спільноти безвідповідально, то можна втратити національний суверенітет. Вступати туди є сенс тільки тоді, коли погоджуєшся з усіма пунктами. В такому разі навіть, якщо буде іноземна допомога, все ж вона буде реалізовуватися на те, що не буде суперечити інституційній імплементації можливостей так, як це бачать громадяни цієї країни. Моє зауваження стосується саме потенційного сценарію в разі безвідповідального вступу.

Отже, маємо наступні **Висновки**:

- Теорія Нусбаум має ряд проблемних моментів, які можуть стати на заваді тому, щоб створити сильну альтернативу сучасним ліберальним теоріям.

- В комунітариському лібералізмі Нусбаум є прихований утилітаризм, який пов'язаний зі способом оцінки базових можливостей, що вони втілені у підході можливостей.

- Для теорії Нусбаум є можливим сценарій, коли держави-учасниці глобальної спільноти будуть паразитувати на інших, прикриваючись впровадженням підходу можливостей.

- Геополітично слабкі держави-учасниці ризикують втратити національний суверенітет.

ВИСНОВКИ

Теорія Марти Нуссбаум є дуже важливою в рамках сучасної політичної філософії та дискурсу про кризу сучасного лібералізму зокрема. Її критичні зауваження щодо теорії справедливості Ролза, універсалістський проект підходу можливостей, що висувається на противагу мінімалістичним релятивізованим моральним теоріям, використання комунітаристських тез у проблемних для лібералізму місцях, прикладний характер її теорії та наявність позиції щодо багатьох викликів сучасності (наприклад, організації глобальної спільноти та розробка ефективної стратегії з подолання екологічної кризи) роблять політичну теорію Марти Нуссбаум дуже сильною та ефективною альтернативою сучасному лібералізму, який знаходиться в стані кризи, яка має тенденцію до посилення. Таким чином зауваження Нуссбаум постають як вельми потрібні та такі, що потребують детального дослідження. Можемо виділити загальні висновки:

1) Комунітаристська основа лібералізму Нуссбаум дозволила їй розробити глобальний універсалістський проект «підхід можливостей», який є гнучкою нормативною моральною теорією, яка попри свій універсалістський характер, прагне шукати універсальне в конкретному, а тому є більш ефективною ніж сучасний лібералізм, в якому питання загального блага не обговорюється, а реалізація власної концепції блага не передбачає цю реалізацію в рамках спільноти, атомізуючи індивідів.

2) Теорія справедливості Нуссбаум не має тих вразливих місць, що притаманні комунітаристським теоріям. Нуссбаум успішно реєструє їх коли мова йде про реалізацію концепції блага в рамках спільноти, наявність універсальної моральної теорії, розгалужені функції держави та створення нею політик по реалізації та підтримці моральної теорії притаманній спільноті спільнот, які утворюють цю державу та її бажанню

долучитися до глобальної спільноти, учасники якої поділяють спільний критерій нормативності та реалізують його зі своїми локальними особливостями.

3) Підхід можливостей є гарною альтернативою ліберальним теоріям, які тяжіють до лібертаріанства. В той час, коли такі теорії це більше роз'єднують суспільства й конкретних індивідів, зводять функції держави до мінімуму (охорона й суд), відкрито наголошують на загрозі, що може виникнути при створенні та обговоренні концепції загального блага та загалом лише поглиблюють кризу сучасного лібералізму, теорія Нусбаум видається більш ефективною та здатною об'єднувати людей, коли мова йде, наприклад, про формування глобальної стратегії з подолання екологічної кризи.

4) Підхід Нусбаум має і низку проблемних місць та недоліків. Зокрема це: прихований утилітаризм Нусбаум, що є результатом впливу економічних поглядів Амартії Сена на Нусбаум, можливість паразитування в глобальній спільноті, побудованій на засадах підходу можливостей, а також потенційна можливість втрати національного суверенітету слабшими державами-учасницями цієї глобальної спільноти. Якщо два останніх зауваження мають процедурний характер, то перше є онтологічним. На мою думку, ранній етап творчості Нусбаум, який явним комунітаристським лібералізмом є більш послідовним і там закиди щодо утилітаризму ще не можливо робити. Більш детальне вивчення та вдосконалення комунітаристського лібералізму Нусбаум може стати дуже важливим для розв'язання проблем сучасного лібералізму.

5) Український дискурс політичної та моральної філософії потребує адекватних перекладів професійної термінології. Коли мова йде про світовий рівень дискусії щодо лібералізму та розрізнення типу “contemporary liberalism” (сучасний лібералізм), “modern liberalism” (модерний лібералізм), “post war liberalism” (повоєнний лібералізм), “communitarian liberalism” (комунітаристський лібералізм) для

українського контексту ці розрізнення не є дуже відомими та зрозумілими. Наявні переклади не передають всієї проблематики.

Також, немає адекватного перекладу терміну «non-human animal». Я пропоную перекладати його як ОІВЛ (одушевлені істоти, відмінні від людей). Такі питання потребують подальшої розробки.

У Вступі обґрунтовується актуальність досліджуваної проблеми, визначаються об'єкт, предмет, мета й завдання курсової роботи та розкрито методологічну основу дослідження.

У першому розділі описується загальні аспекти дискусії між комунітаристськими теоріями та теоріями сучасного лібералізму. Формулюється список проблемних моментів як сучасного лібералізму так і недоліки комунітаризму.

У другому розділі розбирається комунітаристський вплив на політичну теорію Нусбаум та підхід можливостей, зокрема. Крім цього теорія Нусбаум порівнюється з ліберальними теоріями, що тяжіють до лібертаріанства (на прикладі мінімалістичного політичного лібералізму Чандрана Кукатаса). Також ілюструється прикладний характер теорії Нусбаум, показуючи чому вона є ефективною для створення дієвої глобальної стратегії з подолання екологічної кризи.

У третьому розділі подані критичні зауваження до політичної теорії Нусбаум. Зокрема формулюються 3 аргументи про: 1) наслідки утилітаризму для теорії Нусбаум, 2) можливість паразитичного існування в глобальній спільноті побудованій на засадах підходу можливостей, та 3) потенційна можливість втрати національного суверенітету слабшими державами-учасницями цієї глобальної спільноти. Мною пропонується більш детально досліджувати ранній етап творчості Нусбаум (ліберально комунітаристський) та шукати можливі способи розв'язання проблем сучасного етапу творчості Нусбаум в ньому.

Сьогодні для української політичної філософії дуже важливо бути серйозним гравцем на міжнародній арені. Критика та участь у різноманітних актуальних дискусіях є дуже важливою для існування сильної філософської школи. Дослідження комунітаристського лібералізму Марти Нуссбаум, а також його місце в глобальній дискусії про кризу сучасного лібералізму та пошуку альтернатив, здійснене в цій роботі, має шанс стати початком низки досліджень, що зможуть в результаті запропонувати серйозну критику або доповнення теорій закордонних колег та появу українських досліджень політичних теорій, що альтернативами сучасному лібералізму. Поява в Україні досліджень на тему кризи сучасного лібералізму та пошуку альтернатив, відкриває можливість створення нової політичної теорії й практичної моделі, яка допоможе розв'язати різноманітні проблеми, притаманні саме українському суспільству сьогодні: відсутність чіткої концепції загального блага, відсутність зв'язку між концепціями блага індивідів і спільнот та функціями держави та нестабільна участь України у творенні глобальної архітектури сьогоднішньої глобальної спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Бренан Д. Проти демократії. Київ : Дух і Літера, 2020. 464 с.
2. В. І. Шинкарук та ін. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Абрис, 2002. 742 с.
3. Кассен Б., Сігов К. (ред.). Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей. Том перший. Київ : Дух і Літера, 2009. 576 с.
4. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. (ред.). Політична енциклопедія / редкол. : Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
5. Рікер П. Навколо політики. Київ : Дух і Літера, 1995. 214 с.
6. Chua V. H. *Communitarian Politics in Asia*. New York : Routledge Curzon, 2004. 208 p.
7. Dagger R., Ball T. Liberalism. *Encyclopædia Britannica, inc.* URL:<https://www.britannica.com/topic/liberalism> (дата звернення 02.05.20).
8. Dryzek J. S., Honig B., Phillips A. *Oxford Handbooks of Political Science*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 883 p.
9. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. New York : Free Press, 1992. 432 p.
10. Gaus, Gerald, Courtland, Shane D. and Schmidtz, David, Liberalism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/liberalism/> (дата звернення 02.05.20).
11. George Klosko (ed.). *The Oxford Handbook of the History of Political Philosophy*. Oxford : Oxford University Press, 2011. 901 p.
12. Kymlicka W. *Contemporary political philosophy. An introduction*. Oxford : Oxford University Press, 2002. 497 p.
13. Larmore C., Political liberalism. *Political Theory*, 1990. Vol. 18, № 3, P. 339–360.

14. Kukathas C. Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference. *Political Theory*. 1998. Vol. 26. № 5. P. 686–699.
15. Kukathas C. Multiculturalism as Fairness: Will Kymlicka's Multicultural Citizenship. *Journal of Political Philosophy*, 1997. Vol. 5. № 4. P. 406–427.
16. Kukathas C. The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom, Oxford : Oxford University Press, 2007. 306 p.
17. Nussbaum M. C. Non-Relative Virtues: An Aristotelian Approach. *Midwest Studies In Philosophy*, 1988. Vol. 13, № 1. P. 32–53.
18. Nussbaum M. Compassion : The Basic Social Emotion. *Social Philosophy and Policy*, 1996. Vol. 13, № 1, P. 27–56.
19. Nussbaum M. Creating capabilities : the human development approach. Harvard : Harvard University Press, 2011. 237 p.
20. Nussbaum M. Ethics and Political Philosophy : Lecture and Colloquium in Münster. Münster : Lit Verlag, 2000. 168 p.
21. Nussbaum M. Frontiers of Justice : Disability, Nationality, Species. Harvard : Belknap Press of Harvard University Press, 2007. 512 p.
22. Nussbaum M. Virtue Ethics: A Misleading Category? *The Journal of Ethics*. 1999. Vol. 3. № 3. P. 163–201.
23. Rawls J. Theory of justice. Harvard : The Belknap Press of Harvard University Press, 2005. 607 p.
24. Robyn E., Dobson R. Political Theory and the Ecological Challenge. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 262 p.
25. Smith K. Applying Political Theory : Issues and Debates. New York : Palgrave Macmillan, 2009. 320 p.
26. Ungureanu C., Monti P. Contemporary Political Philosophy. Between Public Reason and Pluralism. London : Routledge Taylor & Francis Group, 2018. 349 p.